

KOZMA TAMÁS: AZ ISKOLA MINT SZERVEZET

A Tudományos Minősítő Bizottság 1986. október 21-re tűzte ki: Kozma Tamás "Az iskola mint szervezet" című doktori értekezésének nyilvános vitáját.

A bírálóbizottság elnöke: Huszár Tibor akadémikus, a felkért opponensek: Ferge Zsuzsa doktor, Szarka József doktor és Bihari Mihály kandidátus voltak.

A benyújtott és elbírált doktori értekezés Kozma Tamás mintegy tízéves kutatásának eredményeit foglalja össze, melynek során azt vizsgálta, hogy az iskola mint szervezet a gazdasági környezetbe helyezve hogyan reagál a társadalmi-gazdasági változásokra, így egy korszerű pedagógiai szervezetelmélet alapjait rakta le, s ezzel hozzájárult egy tudományág — az oktatásszociológia — alapjainak kialakításához.

Ferge Zsuzsa opponensi véleményében rámutatott arra, hogy úttörő jelentőségűek azok a kutatások, amelyek Kozma Tamás vezetésével folytak a társadalom térszerkezetének átalakulásáról és ennek a tanulási igényekre, munkalehetőségekre, végső fokon az iskolaszervezetre gyakorolt tényleges hatásáról. E munka során a jelölt felhívta a figyelmet arra, hogy a munkahelyi lehetőségeknek a hiánya milyen területi és társadalmi feszültségeket fog okozni. Újszerűnek tartja az opponens az iskolarendszer területi és ágazati irányítására-felügyeletére vonatkozó kutatásokat, gyakorlati alkalmazhatóságuk tekintetében mintaszerűnek.

Az opponens több kritikai észrevétel után összefoglalva megállapítja: "a szerző által egységes szintézisnek szánt munka... még nem ért valóságos szintézissé".

A szervezetrendszer "belső" sajátosságainak szervezetelméleti feldolgozása sok fontos részeredményt, értékes részmegállapításokat hozott felszínre. Ugyanakkor nem sikerült megnyugtatóan megoldani a szervezetelméleti kategóriák iskolára adaptálását, s — részben nyilván helyhiány miatt — nem sikerült elég sokoldalúan érzékeltetni, hogy a szervezetelméleti közelítés mennyire gazdagíthatja a mai magyar iskolában zajló folyamatok jobb megértését.

A szerző alapkategóriáját, a társadalmi tanulás fogalmát sem sikerült a szintézisalkotás szolgálatába állítani. Ennek egyik oka az, hogy a fogalmat az általánosítás több szintjén értelmezi. Amikor a "munka" analógiájára, a társadalmi gyakorlat alapvető kategóriájaként definiálja, akkor a fogalom keveset segít az iskolai szervezet elemzésében. Amikor némileg leszűkítettebbben egy aktivista, a résztvevők szoros kapcsolataira, szerepcseréire épülő, önmagát és a résztvevőket egyaránt változtatni tudó pedagógiai folyamat tartalmaként értelmezi, akkor képes felvázolni egy progresszív iskolamodellt, de ezzel inkább a "legyen", mint a "van" világába lép.

A kifejezetten szervezetelméleti részben tehát nem eléggé sikerült megoldani az alapproblémát: Hogyan lehet beépíteni a makrostruktúra erő- és érdekviszonyait a szervezetelemzésbe? Igaz, szerző azt a hibát elkerülte, hogy a belső viszonyokat egyszerűen a makroviszonyok képére értelmezte. E helyett inkább zárójelbe tette őket. Így a szervezeti elemzések a jelenség szintjén maradtak, és a szereplők magatartásainak elemzése sem tudott jelentősen túllépni egy szinte "behaviorista" közelítésen.

Az értekezés második, nem szervezet-, hanem rendszerközpontú része tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt kiváló. A szerzőnek sikerült egy sor új kérdést összefüggésekbe ágyaznia, fontos mai folyamatokat újszerűen elemeznie. Ez azért különösen nagy teljesítmény, mert a magyar iskolaszociológia eddig elsősorban ezeket az összefüggéseket vizsgálta — azaz nehéz volt elkerülni már a jól ismert eredmények felmelegítését. Ez a szerzőnek mégis sikerült, mégpedig úgy, hogy az olvasónak nincs hiányérzete...

Az értekezés alapos — külföldi és magyar — szakirodalmi előtanulmányokra támaszkodik (talán ezért is hat néha eklektikusnak). Mindenütt törekszik empirikus alátámasztásra, a tíz év alatt végzett, olykor tartalmilag vagy módszertanilag nagyon újszerű, érdekes terepkutatások erre jó lehetőséget adtak. Stílusa szabatos és érthető — azaz a formai követelményeknek megfelelően.

Szarka József opponens a neveléstudomány szempontjából mérlegelte a disszertációt. A pedagógus a bírálókat során azt vizsgálja, hogy az iskola szervezetének és funkcióinak sokrétű elemzése milyen tekintetben ígér hatékonyságnövelő hozamot az alapvető pedagógiai feladatok megoldása terén. Előljáróban az opponens kiemeli és bírálja a jelölt által alkotott társadalmi tanulás fogalmát. A jelölt értelmezésében a társadalmi tanulás a történeti fejlődés során kitermelte az iskolát, hogy a társadalmi tanulás hatékonyabb legyen. Tehát a társadalmi tanulás fogalma a munkafogalomhoz hasonlóan alapvető társadalmi folyamatot tükröz. Az opponens úgy véli, hogy a disszer-

tációban, a központi fogalomnak szánt szerephez képest a jelölt nem nyújt teljesen kielégítő értelmezést. Ugyanis a társadalmi tanulás megszűnik, amikor a szervezett tanulás kialakul, ahogyan a tézisekben ezt találjuk.

Az opponens egyetért azzal, hogy mindaz, ami az iskolát körülveszi, befolyásolja az iskola belső munkáját, a pedagógusok és tanulók motiváltságát, tanulási kedvét, társadalmi tapasztalatait, a közösség légkörét. Az értekezés első részében a jelölt három oldalról közelíti meg az iskolát — szociális rendszerként, működő, illetve fejlődő szervezetként. A disszertáció közvetlen pedagógiai tartalmakat adó része: a formális és informális szervezet feltárása, megnyilvánulási formái és ezek hatása a pedagógusok és a tanulók magatartására. Indokolt a működő és fejlődő szervezet megkülönböztetése a disszertációban, ha kellően tudatosítjuk, hogy a fejlődés a működő szervezet tulajdonsága, törekvése. A fejlődő szervezet kritériumaként a célok, a kontrollmechanizmusok és az adaptációs folyamatok módosulásait jelöli meg. A disszertáció olvasása során újabb és újabb információkkal találkozunk, a jelölt megállapításai tömörek, sokszor tézisszerűek, kategorikusak, egyik-másik helyen éppen ennek következtében vitathatóak.

A disszertáció második részéhez — amelyik az iskola környezetével foglalkozik — két megjegyzést tesz Szarka professzor. Az egyik az, hogy az iskola és társadalmi környezetének kapcsolatait feltáró értelmezési lehetőségek nem is annyira alternatívák, mint inkább egymást kiegészítő vizsgálati szempontok; a másik észrevétel az, hogy nem helyes, ha az érdekalru, még inkább ennek terepeként az aréna kifejezés bekerül a pedagógia szakirodalmába.

A harmadik részben az iskolarendszer működésének, irányításának és fejlesztésének vizsgálatával foglalkozik a szerző. E fejezettel kapcsolatban opponens megjegyzi, hogy — méltányolva a vállalkozás igényességét — a részmozzanatok széles körű bemutatása mellett még intenzívebb egybedolgozásuk is elvégzésre vár.

Szarka József opponens a disszertáció tudományos értékeit az alábbiakban látja:

A jelölt az érintett tudományágot és kutatási eredményeket vonatkozásba hozta a négy rendszerbe elhelyezett iskola szervezetével. Nem állítható, hogy szintézist alkotott volna (de ez egy ember erejét minden bizonnyal meghaladó feladat), teljesítménye mégis fontos lépésnek tekinthető a pedagógiai szervezetelmélet kialakítása felé.

A rendszer működésének megismerése hasznos támpontokat ad a hatékonyabb működtetéshez. Ez pedig kétségtelen társadalmi szükséglet, és Kozma Tamás munkája jelentős részt vállalt ennek a szükségletnek a kielégítéséből.

Nagy áttekintőképességgel vette számba, rendszerezte, értelmezte és hozta egymással vonatkozásba a nemzetközi és hazai szakirodalom, valamint intézményi keretek között folyó saját kutatásainak eredményeit. Egy évtizeden keresztül vizsgálati eredmények, publikációk tucatjai jelentették azokat a téglákat, amelyekből a mostani építmény felépült.

Ezekkel értékesen gyarapította a neveléstudományi problémák megközelítési és megoldási lehetőségeit. Nevezetesen:

— bizonyítja, hogy az iskolai belső törekvések milyen sok szálon függvényei a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek,

— a hagyományosan értelmezett nevelési helyzetek és hatások rendszerét egy erőteljesen tagolt szociális rendszerben, az iskolai szervezetben teszi vizsgálat tárgyává, s ezzel árnyalja, gazdagítja a pedagógiai hatásrendszer tartalmát,

— az interdiszciplinaritás gyakorlati megvalósítására konkrét példát nyújt.

Végül az opponens megjegyzi, mivel az oktatási rendszer tervezése és működésének biztosítása csak részben pedagógiai természetű művelet, egy pedagógiai szervezetelmélet segítője, de nem helyettesítője a pedagógiai folyamatok elméletének, a neveléstudománynak. Itt minden túlzás, egyoldalúság, modernizálási sietség csak zavart okozhat.

Bihari Mihály opponens bevezetesként rámutat arra, hogy Kozma Tamás doktori értekezésének első része összefoglalja a főbb szervezetkutatási irányzatokat és azok megjelenését a pedagógiai szervezetkutatásban, a második részben a szerző az iskolát mint a társadalmi tanulás történelmileg intézményesült speciális rendszerének alapegységét vizsgálja. Az iskolai szervezet szociológiáját az iskola mint szociális rendszer, mint működő szervezet és mint fejlődő szervezet egységében fejti ki. A dolgozat harmadik részében az iskolát környezetével dinamikus kölcsönhatásban, a környezet szükségleteire reagáló, az azokat oda-vissza közvetítő és meghatározó érdekviszonyokra és a települési viszonyokra, illetve ezek változásaira figyelve vizsgálja a szerző. A dolgozat negyedik részében az iskolarendszer mint legtágabb rendszerkeret működését, irányítását és fejlesztését elemzi a szerző.

Ez a szerkezet logikus, világos és a gondolatmenet kifejtését elősegítő felépítést ad a dolgozatnak, egyrészt azzal, hogy az iskolából mint szociológiai alapegységből indul ki és az iskola és szűkebb társadalmi környezete, végül az iskolarendszer elemzése felé halad.

A kifejtésnek ez a táguló rendszere ráépül a társadalmi tanulás folyamatának, a meglévő és a megtervezendő, elérendő, kifejlesztendő iskolarendszerre vonatkozó gondolatmenetre.

Az opponens a dolgozat új tudományos eredményeit az alábbiakban látja:

— a "társadalmi tanulás" folyamatának elméleti kidolgozása, ennek a bonyolult társadalmi folyamatban a makroszociológiai és rendszerszemléletű elemzése,

— az iskolában intézményesült társadalmi tanulás makrotársadalmi folyamatok által determinált mechanizmusainak az összefoglaló bemutatása,

— az iskolarendszer mint társadalmi alrendszer leírása, az iskola belső és külső társadalmi környezetének és determináló faktorainak leírása,

— az iskolarendszer és a gazdasági alrendszer bonyolult determinációs kapcsolatának bemutatása, a társadalmi újratermelés folyamataiban kirajzolódó munkaerő-szükségleti igények iskolai szükségletté konkretizálódásának bemutatása,

— a politikai rendszer és az iskolarendszer összekapcsolódása az irányítási és a tervezési mechanizmussal, s ennek komplex feltárása,

— az iskolarendszer mint érdek-, hatalmi és szervezeti viszonyok, folyamatok által determinált és átítatott társadalmi alrendszer szociológiai összefüggéseinek a feltérképezése.

Bihari Mihály a dolgozat eredményeit abban látja, hogy jelentős lépést tett a pedagógiai szervezetszociológia megalapozása felé, megmutatta a tanulás, az iskola, az iskolarendszer elemzésének egy új, elméletileg termékeny szemléleti, vizsgálati lehetőségét, magas tudományos színvonalon, érvelve, elmélyülten elemezve a társadalmi valóság talán legbonyolultabb dimenzióját.

A doktori értekezéssel kapcsolatos bírálói megjegyzése egyrészt az, hogy elnagyolt a tudományos irodalom feldolgozása, ismertetése és értékelése a kitűzött célhoz viszonyítva. Ilyenek a rendszerelméleti felfogások és fogalmak magyarázata, elmarad a szervezet, a csoport, a státus és a szerep szociológiai fogalmainak elemzése, illetve arra utalás, hogy a szerző a különböző felfogások közül melyiket és miért vállalja. A dolgozatban az igényes, elmélyült és meggyőző szociológiai elemzések közé olykor spekulatív, szinte semmiféle elméleti vagy gyakorlati érvanyaggal alá nem támasztott részek is kerültek. Sajnos a szerző nem mindig közvetítette a szociológiai fogalomrendszert kellő elmélyültséggel és egyértelműséggel. Kívánatos lett volna, hogy a szerző a szociológiai vitákban állást foglaljon abban, hogy szerinte mi a csoport, különösen akkor, amikor az iskola csoporttagoltságát részletesen elemzi; s több félreértésre adható megállapítás található akkor, amikor az általa alkalmazott szociológiai fogalomrendszert pedagógiai jelenségek árnyaltabb leírására, értelmezésére használja. Ugyanakkor meglehetősen pontatlanul és következtetlenül használja a szerző a szociológia jól ismert és kel-

lően definiált fogalmi apparátusát a cselekvések és a szervezetek funkcionális hatékonyságát illetően. Örvendetes viszont, hogy a szerző jelentős mennyiségű szociológiai felmérésre, empirikus anyagra támaszkodva érvel, demonstrál, bizonyít.

Bihari Mihály összefoglalójában kifejtette, hogy Kozma Tamás disszertációját igényes vállalkozásnak, egy tudományág fejlődése szempontjából szemléletformáló erejűnek tartja. A pedagógiai szervezetelmélet kimunkálásához — hibáival, leegyszerűsítő megoldásaival együtt is — komoly hozzájárulás. Kiérelt és érvekkel kellően alátámasztott új tudományos eredményeket ért el. Inspiráló és megerősítő szerepe lehet művének abban, hogy a pedagógiai kutatásokban erősödjön az igényes és szakmailag kiérelt szociológiai szemlélet, módszertan és érvelési metódus.

Kozma Tamás opponensi véleményekre adott válaszában kitért arra a bíráló kérdésre, hogy a társadalmi tanulás: munkahipotézis vagy ideologikus fogalom? Egyetért azzal, hogy ezt a fogalmat következő munkáiban kritikusan fogja alkalmazni, a bírálattal egyetért. Több bíráló megjegyzés hangzott el az iskolával mint szociális rendszerrel foglalkozó fejezettel kapcsolatban. A jelölt itt arra mutatott rá, hogy az iskolai szervezetkutatásoknak az a szintje, ameddig eljutott, s amit összefoglalt, valójában torzó, s már korábban látta, hogy az iskola mint szociális rendszer valójában nem tárható föl az iskola falain belül maradvá.

A szervezetkutatás fogalomrendszerével kapcsolatos bírálattal kapcsolatban a jelölt válaszolta, hogy a hetvenes évek iskolai szervezetkutatása itthon is, a külföldi szakirodalomban is új volt. Az általa feldolgozott irodalom inkább szervezetkutatási indítványokat tartalmazott az iskoláról, mint szervezetkutatói eredményeket. Ezért úgy vélte, jogos úgy ismerkedni a szervezetkutatással, hogy mindjárt kipróbálja az ajánlott eszközöket. Így a kategóriák alkalmazása tükrözi a kutatói elbizonytalankodást, a későbbi pontosítások és továbbfejlesztések ellenére.

Az iskolai érdekviszonyokkal kapcsolatos bírálói megjegyzéseket a jelölt elfogadta, s beszámol az értekezés benyújtása után lezárt kutatásairól, amelyben a felvetett hiányosságokat már pótolta. E vizsgálatok a középtávú tervezés mindkét szintjén jól mutatták, hogy a tervezési folyamatok ebben az időszakban mindinkább érdekegyeztető eseménysorozattá kezdtek átalakulni. Amiből az következik, hogy az oktatáshoz fűződő érdekek általános deklarálásán túl — aminek fontosságát az opponensek nem vonták kétségbe — a jövőben minden bizonnyal a tervezési folyamatok beható vizsgálata válik fontos érdekkutatási tereppé.

Kozma Tamás elismeri opponenseinek igazát: a pedagógiai szociológia problémakörének valódi szintézise mindenképp megírásra vár, szeretné a jövőbeni kutatómunkájában ezt elvégezni.

A nyilvános vitában az alábbi vitatott kérdések merültek fel:

- a pedagógia hagyományos fogalomrendszere. A nevelés társadalmi funkciói;
- a szocializált tanulás fogalmát nem sikerült még megnyugtatóan kialakítani a neveléstudomány, a szociológiai tudományak;
- az interdiszciplináris megközelítés és a kommunikáció jelentősége, szerepe a társadalmi tanulással kapcsolatban;
- néhány tudományos kategória: a társadalmi tanulás, szerep, státusz, pozíció értelmezése;
- egy-egy alkalmazott módszer metodológiai megalapozottsága.

A jelölt a felmerült kérdésekre részletes, kimerítő és elfogadható választ adott.

A bírálóbizottság zárt ülésén a dolgozat új tudományos értékeit az alábbiakban jelölte meg:

1. Nagy áttekintőképességgel rendszerezte évtizednyi kutatási eredményeit. Összefüggésbe hozta a hazai és a nemzetközi szakirodalom tanulságaival: úttörő munkát végezve az oktatásszociológia hazai intézményesítésével.

2. A "társadalmi tanulás" folyamatának elméleti kidolgozása, ennek a bonyolult társadalmi jelenségkörnek a makroszociológiai és rendszerszemléletű elemzése komoly eredménye a disszertációnak, még akkor is, ha ennek a kategóriának a kidolgozása további tudományos viták eredménye kell hogy legyen.

3. Külön érdeme a dolgozatnak, hogy az iskolarendszert a társadalom egésze felől közelíti meg, beleágyazva a gazdasági-társadalmi, az urbanizációs és közigazgatási, a politikai folyamatok egészébe. E komplex megközelítés a hazai oktatásszociológia és a neveléstudomány szempontjából egyaránt termékenyítőnek bizonyulhat.

Fentiek alapján a bírálóbizottság titkos szavazással javasolta a nevezett részére a neveléstudományok doktora tudományos fokozatot, melyet a TMB plénumának ülése a nevezett részére odaítélt.

Simon Péterné